

Journal of Greater Khorasan

Vol. 16, No. 59, 2025

Received 22 Nov 2022 | Revised 02 Aug 2023 | Accepted 25 Jul 2024 | Published 15 Jun 2025

ISSN (Online): 2717-1671

ISSN (Print): 2251-6131

Research article

Geographical History of Tashkent (Chach) With Emphasis on Its Border Position

Maryam Khosrow Abadi ^{(a)*}, Keyvan Karimi Alvar ^(b)

a. Assistant Professor, Department of History, Law and Political Sciences, Yazd University, Yazd, Iran

b. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Humanities, Yasouj University, Yasouj, Iran.

Keyvan1388@gmail.com

Keywords

Tashkent, Chach,
Khorasan, border,
Transoxiana

Citation

Khosrow Abadi, M., & Karimi Alvar, K. (2025). Geographical History of Tashkent (Chach) With Emphasis on Its Border Position. *Journal of Greater Khorasan*, 16(59), 131-150.

Use your device to scan
and read articles online

Abstract

The northeastern borders of Transoxiana are recognized as one of the most influential regions in the historical fate of Iran. It appears that historical developments in Chach were directly shaped by its dual position as both a borderland and a central hub. Located at the outermost edge of the Iranian cultural sphere, Chach offered a unique experience of coexistence between two advanced cultural models—sedentary and nomadic—which eventually led to their integration and fusion. Between the 1st and 4th centuries AH (7th to 10th centuries CE), Chach, along with Isbijab, was considered one of the most important frontiers between the Islamic world and non-Islamic lands (beyond the Syr Darya River). Research evidence shows that after the gradual settlement of nomadic groups in Chach and the establishment of new states (the Qarakhanids and the Qara Khitai), the region ceased to be seen as a major frontier in the Islamic world and gradually turned into a province with an interior, non-border position—leading to a decline in its historical significance. Nevertheless, the geographical features of Chach, during the unification of Turkestan and Transoxiana and the emergence of Russian Turkestan and Central Asia, transformed the region into a central city and the heart of Central Asia. This study, using historical analysis and relying on primary geographical and historical sources, examines the transformations of Chach through the lens of its dual borderland-central position and analyzes its role as a significant factor in shaping the region's political fate.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.308610.0>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_212558.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

* Corresponding Authors: Khosroabadi@yazd.ac.ir

Introduction

The historical transformations of Tashkent, influenced by various cultural, political, and economic factors across different eras, are recognized as a prominent example of social interactions and developments in Central Asia. This region, with its rich and complex history, has undergone significant changes from ancient times, when it was known as "Chach," to the present day. This study analyzes the transformations of Chach by examining its dual border and central position and its impact on the political fate of the region.

Methodology

This study employs a historical and descriptive analysis method. By examining historical texts, travelogues, and reliable sources, an attempt has been made to provide a comprehensive picture of Tashkent's transformations. Based on documents and evidence, the impacts of various ethnic groups and governments on the social and economic life of this region have been investigated.

Discussion and Analysis

Chach was known as one of the most prosperous areas in the Syr Darya river basin, and its prosperity was tied to its geographical location along the Great Road near Bukhara. Various authors, including Al-Maqdisi, have referred to the beauty and prosperity of Chach, describing it as one of the finest lands. In Persian literature, including Ferdowsi's *Shahnameh*, Chach is mentioned as a renowned city, indicating its cultural significance. Historical evidence and various names, such as Chach (known as Shash in Arabic) in inscriptions and ancient texts, point to the depth of this region's history and culture. Part of the article examines the political, social, and cultural continuity of Chach with Iranshahr, exploring its connection with Iran from the Achaemenid period to the present. Archaeological discoveries, including the ruins of Turkic temples and

Zoroastrian fire temples, along with Sogdian coins, emphasize the deep cultural ties of this region with eastern and western Iran. Additionally, references to Sarts, Tajiks, and Iranian-origin inhabitants in Tashkent highlight the ethnic and linguistic diversity of the region.

The shift of the inhabitants' language to Turkic also indicates the historical and cultural influences in this area. Another section of the article examines the status of Chach during the Islamic conquests and their impact on the region. The article, citing early Islamic geographical sources, emphasizes that this area remained a prosperous and verdant city until the Mongol invasion. It then explores the impact of the Turks, Mongols, and Timurids on the status of Chach and Transoxiana in the post-Samanid era. The transformation of the name Chach to Tashkent and the shift in its geographical identity is the next topic of the article. The article points to the cultural disruption following the Mongol invasion, particularly during the Timurid period. A comparison of various historical reports highlights the cultural and identity transformations in Transoxiana. Clavijo, the Spanish ambassador in the 8th century AH, notes the significant cultural differences among the three languages and the history of this land. After Timur, conflicts and battles among the Turko-Mongol khans weakened the components of Iranian identity in the region, leading to significant social and cultural transformations. Finally, the article comprehensively examines Tashkent's historical transformations and the Russian influence in Central Asia, highlighting key points. During the Uzbek period, Tashkent was used several times as a base for attacks against Khorasan.

Kazakhs from the Qipchaq steppe invaded Tashkent and Samarkand, turning the city into a main hub for attacks on commercial caravans. These attacks led to their dominance and transformed Tashkent into a new strategic center. The Russian pursuit

of power in Central Asia and their particular focus on Tashkent were due to the city's geographical and strategic importance. Tashkent and Turkestan held particular military significance for strengthening Russian borders, especially during times when Russia was expanding its influence in the Balkans and Central Asia. This evidence testifies to the power and complexity of the political and military transformations in Tashkent and their impact on the region's history. Finally, the text examines Tashkent's political, social, and economic transformations during Russian rule, presenting key points about the changes resulting from Russian influence and the city's social and cultural developments. Tashkent became a major hub for Russian migrants. The construction of the Orenburg-Tashkent railway led to increased migration of Russian workers to the region. Additionally, Tashkent was recognized as a central city for trade between Bukhara, Khiva, and other regions, gradually becoming a migrant-friendly and commercial city. These transformations increased Tashkent's importance as a commercial center in Central Asia.

The presence of diverse ethnic and religious groups, including Jews, Orthodox Christians, and others, due to trade routes and the migration policies of Tsarist and Soviet Russia, led to the formation of a multiethnic society in Tashkent. This had significant impacts on daily life and local culture. With the division of the Bukhara Republic into the Soviet Socialist Republics of Uzbekistan and Turkmenistan in 1924, Tashkent was incorporated into Uzbekistan, and in 1930, the capital of the republic was transferred from Samarkand to Tashkent. This analysis contributes to a deeper understanding of the significant transformations in Tashkent's history and culture and illustrates their impact on the region's social structure.

Conclusion

In conclusion, Tashkent's history not only reflects political and social transformations but also has had profound impacts on the cultural and economic identity of its inhabitants. The cultural, political, and economic influences imposed by various ethnic groups and governments have played a significant role in shaping the contemporary life of Tashkent's residents, and this process continues. Analyzing these transformations is crucial for a better understanding of Tashkent's history and for addressing contemporary issues in the region. Ultimately, Tashkent's history represents complex processes resulting from cultural, economic, and political interactions, which continue to influence the city's identity and social structures. These historical transformations have long-lasting effects on the lives of the people and the socio-economic conditions of the region today.

پژوهشنامه خراسان بزرگ

دوره ۱۶، شماره ۵۹، تابستان ۱۴۰۴

ISC | MSRT | ICI

شاپا الکترونیکی: ۲۷۱۷-۱۶۷۱

شاپا چاپی: ۲۲۵۱-۶۱۳۱

مقاله پژوهشی

جغرافیای تاریخی تاشکند (چاچ) با تأکید بر موقعیت مرزی آن

مریم خسروآبادی (الف)*، کیوان کریمی الوار (ب)

(الف) استادیار، گروه تاریخ، دانشکده حقوق، علوم سیاسی و تاریخ، دانشگاه یزد، ایران

(ب) استادیار، گروه تاریخ، دانشگاه یاسوج، ایران (Keyvan.Karimi@yu.ac.ir)

چکیده

مرزهای شمال شرقی فرارود، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین نواحی تأثیرگذار بر سرگذشت تاریخی ایران شناخته می‌شوند. به نظر می‌رسد که تحولات تاریخی در چاچ به‌طور مستقیم تحت تأثیر دو موقعیت مرزی و مرکزی قرار داشته است. چاچ، واقع در آخرین نقطه مرزهای تمدنی ایران‌زمین، تجربه‌ای منحصر به فرد از همزیستی دو فرهنگ متکامل یکجانشین و عشایری را فراهم آورد که منجر به ادغام و هم‌آمیختگی این دو گردید. در قرون اول تا چهارم هجری، چاچ به همراه اسپجیاب، به‌عنوان مهم‌ترین مرزهای بین جهان اسلام و سرزمین‌های غیراسلامی (آن سوی رود سیحون) شناخته می‌شد. شواهد پژوهش نشان می‌دهد که پس از استقرار تدریجی کوچ‌روها در چاچ و تشکیل دولت‌های جدید (قراخانیان و قراختایان)، این ناحیه دیگر به‌عنوان یک مرز مهم در جهان اسلام در نظر گرفته نمی‌شد و تدریجاً به ولایتی با موقعیتی غیرمرزی تبدیل شد که در نتیجه آن، اهمیت تاریخی اش کاهش یافت. با این حال، ویژگی‌های جغرافیایی چاچ، در دوران یکپارچگی ترکستان و ماوراءالنهر و زایش ترکستان روس و آسیای میانه، این ناحیه را تبدیل به یک شهر مرکزی و قلب آسیای میانه نمود. این پژوهش با استفاده از روش تحلیل تاریخی و تکیه بر منابع اولیه جغرافیایی و تاریخی، تحولات چاچ را از منظر موقعیت دوگانه مرزی و مرکزی بررسی و نقش آن را به‌عنوان عاملی تأثیرگذار در سرنوشت سیاسی منطقه تحلیل می‌کند.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۱۰

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۰/۱۲/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۱۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۶/۲۵

شماره صفحات: ۱۳۱-۱۵۰

واژگان کلیدی:

تاشکند، چاچ، خراسان، مرز، ماوراءالنهر

استناد به مقاله:

خسروآبادی، مریم و کریمی الوار، کیوان. (۱۴۰۴). جغرافیای تاریخی تاشکند (چاچ) با تأکید بر موقعیت مرزی آن. پژوهشنامه خراسان بزرگ. ۱۶ (۵۹)، ۱۳۱-۱۵۰.

از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید.

DOI: <https://doi.org/10.22034/jgk.2025.308610.0>

URL: https://jgk.imamreza.ac.ir/article_212558.html

©Authors retain the copyright and full publishing rights.

مقدمه

از نظر آلن بیکر، عالم برجسته جهانی در رشته جغرافیای تاریخی، یکی از اصول رشته مذکور، ضمن حفظ ارتباط تاریخ با تغییرات فرهنگی و محیطی، به تغییرات جغرافیایی در طول زمان مربوط می‌شود. از این نظر، هر منطقه، تاریخ خاص خود را دارد، به طوری که جغرافیا و شرایط محیطی را اساس درک، تبیین و فهم تغییرات تاریخی می‌دانند. با این وجود، باید در نظر داشت که جغرافیا به عنوان صحنه‌ای که تاریخ در آن آشکار می‌شود، پیوسته در حال دگرگونی است. بر همین اساس، با توجه به لزوم آمیختن چشم‌اندازهای جغرافیایی در جستارهای تاریخی، به گفته فرای، جغرافیا شاید بیش از هر عامل دیگر، در نقشه فرهنگی و سیاسی آسیای مرکزی از زمان‌های باستانی، نقش تعیین‌کننده داشته است، به طوری که تاریخ این بخش از کره خاک را می‌توان در دو کلمه خلاصه کرد: تجارت و آب. این نقش طبیعت تاندازه‌ای است که گروسه، در کنار عامل انسانی تخریب به‌ویژه مغول و تیموریان، از تسلط صحرا بر زمین آباد و تفوق زمین بایر بر زمین دائر یاد می‌کند. شهر چاچ نیز با توجه به مرزی بودن، برخورداری از سیحون، در مسیر جاده ابریشم قرار داشتن و همجواری استپ‌ها، مورد توجه قرار گرفته است. چاچ (تاشکند) در آخرین نقطه مرزهای فرهنگی و تمدنی شرق ایران و در سمت راست شمال‌شرقی رود سیحون قرار داشت. مجاورت شهرها و نواحی آباد فرارودان که از رودهای سیحون و جیحون آبیاری می‌شد با مناطق بیابانی و خشک فراتر از سیحون، به‌عنوان محل سکونت و زندگی کوچ‌روها و عشایر، شرایط مختلف سیاسی، فرهنگی و اجتماعی را برای ساکنان این سرزمین رقم زده بود. همچنین فتوحات اعراب، فرهنگ و تمدن ایرانی و ترک، اختلافات و درگیری‌های داخلی قراخانیان، خوارزمشاهیان و نایمان‌ها، فراز و نشیب‌های تاریخی زیادی را برای ساکنان این شهر به دنبال داشت. چاچ منطقه‌ای مرزی در سده‌های نخستین هجری

تا پیش از هجوم مغول بود. این منطقه پیش از مغولان توسط خوارزمشاهیان سوزانده شد. سؤالات این پژوهش عبارت است از با توجه به اینکه تحت تأثیر تحولات سیاسی، این شهر به‌طور کلی از بین رفت، موقعیت جغرافیایی چاچ، چه نقشی در ادامه حیات تاریخی این شهر پس از مغول داشته و چگونه تحولات سیاسی را تحت‌الشعاع قرار داده است؟ همچنین چگونه موقعیت جغرافیایی مرزی، تبدیل به موقعیت مرکزی می‌شود و ادامه حیات تاریخی این شهر را سبب می‌گردد؟ به‌واقع، این پژوهش در پی بررسی این موضوع است که موقعیت جغرافیایی، توانسته همواره تحولات سیاسی منطقه را تحت‌الشعاع قرار دهد و باعث اعتلای شهر در ادوار متفاوت تاریخی گردد.

پیشینه پژوهش

تحقیقات تاریخی حوزه آسیای مرکزی یا به شکل کلی منطقه فرارودان را مورد بررسی قرار داده‌اند و یا به تحولات تاریخی شهرها و نواحی مهم‌تر، از جمله بخارا، سمرقند و خوارزم پرداخته‌اند. تاشکند به معنی واقعی کلمه در جغرافیای فرارود (ناحیه بین جیحون و سیحون) جای نمی‌گیرد، با این وجود در حوزه تمدنی ایران بزرگ فرهنگی بوده است. خسروآبادی در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر دوگانه اسلام در فرارودان از منظر تمدن ایرانی» به مرزهای هویتی، فرهنگی و آرمانی خراسان اشاره کرده که چاچ را نیز شامل می‌شده است. در کتاب *درآمدی بر جغرافیای تاریخی فرارود* از حسن شجاعی‌مهر، ذیل فصل‌های جغرافیای طبیعی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی، فرارود را مورد بررسی قرار داده است. در سایر تحقیقات و از جمله مدخل مختصر «تاشکند» به قلم بارتولد و باسورث در *دائرةالمعارف جهان اسلام*، تمام توجه به اطلاعات ارائه‌شده از منابع یونانی، رومی و چین از این شهر است و از منظر تمدن ایرانی و مشترکات فرهنگی، سیاسی و جغرافیایی گذشته چاچ، خلأ فراوانی دیده می‌شود. بر اساس این داده‌ها، چاچ گاه تحت کنترل چین و گاهی

ترکستان با نام یونی، چوچی، چوشی یا شی به معنی سنگ است و در عصر فتوحات اسلامی، با نام شاش معرب چاچ تحت سیطره مسلمانان بوده است. بنابراین، چنین به نظر می‌رسد که گذشته تاشکند یعنی چاچ، هیچ ارتباطی با تاریخ سیاسی و سرزمینی ایران ندارد. بیشتر ارتباطات سیاسی، فرهنگی و جغرافیایی این سرزمین با ایران را می‌توان در متون جغرافیایی پس از اسلام مشاهده کرد که تا حدودی نادیده گرفته شده است. به‌استثنای منابع جغرافیایی قرون اولیه هجری که اطلاعات جالبی در مورد این سرزمین ارائه کرده‌اند و در خلال این متون می‌توان نقش موقعیت مرزی ناحیه چاچ (تاشکند) و به‌طور کلی شرایط جغرافیایی دره فرغانه را در شکل‌گیری تحولات تاریخی آن حدود، به‌خوبی درک کرد. در کتاب شش گفتار تاریخی پیرامون ایران و آسیای مرکزی از نگارندگان مقاله، تا حدودی با اتکا بر منابع جغرافیایی و تاریخی با رویکردی توصیفی، به تحولات تاریخی تاشکند پرداخته شده است. در تحقیقات جدید، شکاف اطلاعاتی در مورد سایر ادوار تاریخی تا دوران تسلط روسیه کاملاً محسوس است. نگارش متون تاریخی ایران عصر قاجار که با تسلط روسیه بر تاشکند همراه بود و همچنین گزارش مقامات خارجی که برای اطلاع از تحولات روسیه به آن مناطق سفر کرده بودند، از جمله سیاحت درویشی دروغین از آرمینیوس وامبری، سفرنامه ترکستان و ایران موزر، سفرنامه پاشینو و روزنامه خاطرات عین‌السلطنه نیز اطلاعات جالبی در مورد تاشکند ارائه داده‌اند.

روش پژوهش

این پژوهش با روش تحلیل تاریخی و به‌ویژه با تکیه بر منابع دست‌اول جغرافیایی و تاریخی، تحولات تاریخی چاچ را از منظر موقعیت دوگانه مرزی و مرکزی، به‌عنوان یک عامل تأثیرگذار در سرنوشت سیاسی منطقه، مورد بررسی قرار داده است. بر همین اساس با توجه به روش کار در موضوعات جغرافیای تاریخی، ناحیه مورد پژوهش این مقاله از نظر

جغرافیایی و همچنین تحولات سیاسی که تغییر در موقعیت و درجه اهمیت تاریخی چاچ را به همراه داشته مورد بررسی دقیق قرار گرفته است.

نام و موقعیت جغرافیایی تاشکند

تاشکند (چاچ) بزرگ‌ترین شهر در ناحیه آسیای مرکزی است (Golden, 2011: 18; Stronski: 2010: 2). ترک‌ها این شهر را تاشکند و بومیان، چاچستان به معنی شهر سنگی می‌نامیدند که واژه‌ای فارسی بود. برخی نیز از بنکث، شاه‌رخیه و تاشکند به‌عنوان اسامی دیگر چاچ نام برده‌اند، اما متون جغرافیایی و تاریخی، این مناطق را به‌عنوان توابع و شهرهای چاچ گزارش می‌دهند. خود چاچ گاه در قلمرو سعد و گاه شهری مشهور در تقسیمات اداری فرغانه بود (Ibn al Faqih, 1970: 177; Mobarak, 2004: 558). یعقوبی از چاچ به‌عنوان یکی از توابع سمرقند یاد کرده است. از آنجا دو منزل تا سمرقند و پنج منزل از فرغانه تا چاچ فاصله بود. برای رفتن به شهر باشکوه چاچ در قرن سوم هجری، ابتدا باید هفت منزل به خجنده (از شهرهای سمرقند) و از آنجا به چهار منزل تا چاچ و تا دو منزل راه تا مرز اعظم اسپبجاب، جایی که جنگ با ترک‌ها صورت می‌گرفت و آخرین توابع سمرقند به شمار می‌رفت پیموده می‌شد (Yaqubi, 1968: 70-72). (Maqdisi, 1982: 2/ 52-56; Qudama, 1991: 382-384; Ibn Rustah, 1986: 121-122). در ادبیات فارسی، از جمله شاهنامه فردوسی، نام چاچ در کنار شهرهای معروف بخارا و سمرقند ذکر شده است:

«چنان بد همه شهرها تا به چاچ

تو گفتی عروسی است با طوق و تاج»

(Ferdowsi, 2008: 2/ 60, 76, 165).

در مقاله‌ای در ارتباط با وجه‌تسمیه و نام تاشکند، اولین استناد و آخرین نتیجه‌گیری محقق، اشاره به لفظ چاچستان (Chachastan) در کتیبه شاپور اول در نقش‌رستم است

امروزه نیز دره فرغانه با وجود اینکه ۴٪ از جغرافیای منطقه را شامل می‌شود، اما ۱۵٪ از جمعیت آسیای مرکزی را در خود جا داده است و بین قرقیزستان، تاجیکستان و ازبکستان تقسیم شده است. پاشینو از هوای سالم تاشکند سخن می‌راند و می‌گوید که از امراض شدیده که در بخارا و خوقند یافت می‌شود در آنجا خبری نیست، گرچه این امر برای غریبه‌هایی چون سربازان روسی صدق نمی‌کرده و به بیماری‌هایی چون حصه دچار می‌شدند. با این وجود، به خاطر مناطق کوهستانی، کشاورزی در برخی نقاط همراه با سختی بوده، به طوری که تقسیم آب‌ها و تعمیر قنوات، شغلی معتبر و بر عهده یک نفر میراب بوده است. مرزبندی دولت‌های مستقل بعد از تجزیه شوروی، احتمالاً مشکلاتی در نحوه استفاده از رودخانه‌های دره فرغانه ایجاد نموده بود (Pashino, 1993: 224-226; Abazov, 2008: 106).

پیوستگی سیاسی، اجتماعی و فرهنگی چاچ با ایران‌شهر

بر طبق جغرافیای استرابو، «رود یاکسارتس، سکاها را از سغدیانی و رود اکسوس سغدیانی را از باکتريا جدا می‌سازد». استرابو بیشتر سکاها را عشایر ذکر می‌کند یعنی بیابان‌گردان ایرانی که به نام کلی سکیت یا سکا یا سیت‌ها معروف هستند (Strabo, 2003: 26, 35, 40; Grousset, 2000: 19, 35-40). کورت بر اساس گزارش‌های هرودوت و کنزیاس می‌نویسد: «باید بپذیریم که کوروش جنوب آسیای میانه (ترکمنستان، ازبکستان و تاجیکستان امروزی) را تسخیر کرد و زیر سلطه ایرانیان درآورد. داریوش نیز تمام این مناطق را در فهرست کشورهای تابعه خود کمی گنجانده» همچنین در کتیبه‌های دیگر شاهان هخامنشی از جمله کتیبه کشف‌شده از خشایارشا در تخت جمشید، از نواحی «سغد، خوارزم، پرتو (خراسان)، دها (شرق خزر)، سک‌های هوم خوار و سک‌های تیز خود»،

(Aalto, 1977: 194, 198). مارکوارت نیز لفظ چاچ را تنها نام ترکی شده چاچ (به عربی شاش) ذکر می‌کند (Marquart, n.d.: 56). چاچ در نقشه قدیم چینی، به نام چا-چی در شمال غرب شهرهای فرغانه وجود داشته که منطبق با چاچ است. در سده‌های هفتم و هشتم میلادی/اول و دوم هجری، مقارن دوره حکومت تانگ، از ناحیه چاچ با اسامی شی، چه-چی یا چه-چه (مقلوب چاچ) یاد شده است (Bretschneider, 2002: 364). پاشینو شاید بر اساس سخن اهل تاشکند، چاچ را از بناهای ابوالملوک کیومرث ذکر می‌کند که بر روی تپه‌ای مشرف به رود چیرچیک واقع شده بود (Pashino, 1993: 176, 219).

بر اساس گزارش‌های ارائه‌شده متون جغرافیایی، چاچ نام ایالت و شهری بزرگ در حوزه رودخانه گلزیون (سیحون) بود. جنوب این ایالت به ویشگرد و اسروشنه و انتهای چاچ به طراز یعنی آخرین نقطه مرزی ایران با سرزمین‌های ترک‌نشین غز می‌رسید (Ibn al-Faqih, 1970: 171; Abu al-Fida, 1970: 575; Idrisi, 1430: 2/ 703-704). چاچ به دره رود پرک (نیز ترک یا برک) اشاره داشت که همراه با منطقه ایلاق، یک واحد جغرافیایی یکنواخت کشاورزی را تشکیل می‌داد (Abu al-Fida, 1970: 573; Shojaei Mehr, Dughlat, 2004: 121-122; 41 (2013)). کوه‌های مجاور ایلاق و چاچ، سرشار از سنگ معدن زر و سیم (معادن نقره، فیروزه، روی، مس، سرب و طلا) بود و سنگ‌های سیاه با خاکستر سفید ارزان برای شستن پارچه به کار می‌رفت و از طریق رودی که در اول قلمرو آن جاری بود، قابل کشتیرانی بود و از آب‌های شیرین آن، زمین‌های کشاورزی آبیاری و حاصلخیز می‌گردید (Ibn al-Faqih, 1970: 177; Qazwini, 1994: 618-620; Khvandamir, 2001: 4/ 674-675).

۱. رود ترک یا برک یا پرک همان چرچک امروزی (Shojaei Mehr, 2013: 41).

فرای، در گذشته بین بخارا، سمرقند، چاچ و فرغانه بیشتر از سایر واحه‌های آسیای مرکزی ارتباط وجود داشت و فرهنگ هر دو ناحیه هماهنگ بود و مردم آن منسوبان یکدیگر محسوب می‌شدند. سارت‌ها که در ذکر ساکنین تاشکند از آن‌ها در کنار اوزبک‌ها نام برده می‌شوند، گاه همان تاجیک‌ها و ساکنان ایرانی‌الاصل ناحیه ماوراءالنهر دانسته می‌شوند که زبان اصلی‌شان به ترکی تغییر یافته علاوه بر این امروزه (طبق سرشماری ۲۰۰۷م) از جمعیت بیست و هشت میلیون ازبکستان، ۵٪ را تاجیک‌ها تشکیل می‌دهند، این در حالی است که از جمعیت هفت میلیون تاجیکستان، ۱۵٪ را ازبک‌ها شامل می‌شوند. فرای ضمن مرتبط ساختن ترکان به ایرانیان، همبستگی ترک و تاجیک را در آسیای مرکزی چین توصیف می‌کند: «محمود کاشغری نوشت کُله بدون سر و ترک بدون تاجیک وجود ندارد» (Frye, 2007: 18, 36; Vambery, 1964: 444; Abazov, 2008: 4). بنابراین، با توجه به اطلاعات و روایت‌های موجود، به‌طور کلی می‌توان به ارتباط تنگاتنگ قومی، سیاسی و اقتصادی ناحیه فرغانه با ایران آگاهی یافت.

چاچ مرز دارالاسلام در عصر اعراب و حاکمیت‌های ایرانی

در منابع عصر فتوحات، بارها گزارش شده است که اعراب مسلمان سعی کرده‌اند ایالت چاچ را فتح کنند. اتحاد چاچی‌ها و مردم فرغانه و همکاری اهالی سفد با آنان بر روی رودخانه چاچ در برابر اعراب به سرداری مسلم بن سعید کمکی نکرد و در نهایت منجر به شکست متحدان و پیروزی اعراب و از دست دادن بسیاری از سلاح‌ها، طوق‌های زرین و اسبان خوب شد (Tabari, 1996: 9/ 3856, 3861-3863). در لشکرکشی ۹۴ق، به فرماندهی قتیبه، سردار عرب، باوجود اینکه شهر فتح و به آتش کشیده شد، اما چاچی‌ها تسلیم سردار اموی نشدند و دست یاری به سوی چین دراز کردند که نتیجه نداد و اعراب سربازان خود را در شهر مستقر کردند. هنگامی که سربازان عرب، پس از مرگ

به‌عنوان بخش‌هایی از قلمرو هخامنشی سخن به میان آمده است (Kurt, 2000: 44-45; Kashmiri, n.d.: 339). استفاده زیاد ارتش ایران از اسکیت‌ها (سکاها) باعث شده بود که ایرانیان بتوانند غیرمستقیم به شمال آسیای مرکزی و سیبری دست پیدا کنند. رای چاچ را یکی از نواحی قدیمی سکونت سغدیان ذکر می‌کند که عادات و رسوم و زبان خود را به آن ناحیه آوردند. آن‌ها از مسیر دره فرغانه به چین و مغولستان سفر می‌کردند (Kurt, 2000: 110; Frye, 2007: 33-34). ابن‌خردادبه که او را پدر جغرافیا می‌توان نامید در باب فرغانه می‌نویسد: «این شهر را انوشیروان ساخت و از هر خاندان عده‌ای را به آنجا منتقل کرد و آن را از هر خانه» نامید (Ibn Khordadbeh, Teshner and Ahmad, 1996: 19; 1992: 29). در کاوش‌های باستان‌شناسی، ویرانه‌های برخی معابد ترک و آتشکده‌های زردشتی در محوطه‌های باستانی، شناسایی شده است که در کنار کشف سکه‌هایی به خط و زبان سغدی، بر ارتباط فرهنگی این سرزمین با شرق و غرب ایران تأکید می‌کند. سند برجسته‌ی دیگری از ارتباط این منطقه با تاریخ ایران را می‌توان در کتیبه کعبه زرتشت مشاهده کرد، زیرا شاپور ساسانی (۲۴۰-۲۷۰م)، از چاچستان در کتیبه کعبه زرتشت به‌عنوان انتهای مرزهای شمال شرقی ایران نام برده است. شاپور که بیشتر برحسب فتوحات خود در غرب آسیا، خود را شاهنشاه ایران و انیران خوانده، در شرح ایالت‌های تحت فرمان و خراج‌گزار خود در نواحی شمال شرقی از «کوشان تا حدود پشکابور (پیشاور) و کاش (کاشغر)، سوگد (سغد) و کوه‌های چاچستان تا آن قسمت از دریا بنام داخلی خشتروما (هرمز اردشیر شاپور)» نام برده است. حضور شاهزاده خانمی چاچی، در داستان چگونگی به قدرت رسیدن بزرگمهر وزیر، در حرم‌سرای انوشیروان ساسانی نیز ذکر شده است (Khvandamir, 2001: 1/ 172-173; Sami, 1969: 7; Foroozani, 2014: 28). از نظر

خلیفه عباسی، به فرزندان وی و از جمله چاچ به یحیی بن اسد بن سامان واگذار شد (۲۰۴ق) ([Narshakhi, 1984:](#) 263-264؛ [Frye, 1986:](#) 136-137). نوح بن اسد سامانی در راستای دفاع از رعایای ایرانی خویش، اسفنجاب را که از توابع چاچ بود، از تصرف ترکان خارج کرد و برای پیشگیری از حملات آنان دور شهر را حصار کشید ([Foroozani, 2002:](#) 12). از آنجایی که به نوشته یعقوبی، چاچ از «مضافات سمرقند و در گلوگاه ترکان واقع بود»، پس از استقرار سلسله سامانی، به مرز مهمی در برابر ترکان غیرمسلمان دشت‌های آسیای مرکزی تبدیل شد. مقدسی، از فرغانه، اسبجیاب، چاچ و اشروسنه به‌عنوان مهم‌ترین مرزهای خراسان با ترکستان و قدامه بن جعفر از چاچ و فرغانه به‌عنوان مرزهای مسلمانان و ترک‌ها نام برده‌اند ([Yaqubi, 1968:](#) 68؛ [Qudama, 1991:](#) 52-56)؛ [Maqdisi, 1982:](#) 121-122؛ [Ibn Rustah, 1986:](#) 382-384).

همسایگی و نبرد دائمی با ترک‌ها، مردم چاچ را به همراه خوارزمی‌ها و اسبجیابی‌ها به سلاح‌شناس‌ترین مردم مشهور کرده بود. بهترین نوع تیر و کمان، چرم‌های خشن، پارچه‌های کتان ضخیم و سایر کالاهای مورد نیاز عشایر در این شهر تولید و کلاه‌های آن‌ها در خراسان و نواحی اسلامی تقلید می‌شد ([Maqdisi, 2004:](#) 343؛ [Hudud al-'Alam, 1982:](#) 374, 476-477). چاچ و شهرهای آن، معروف به شهرهای عجمی (ایرانی)، در آن زمان، آبادترین نواحی حوضه رودخانه سیحون بودند ([Yaqubi, 1968:](#) 32, 73)؛ [Maqdisi, 1966:](#) 508-509, 491؛ [Ibn Hawqal, 1982:](#) 398-400). عامل اصلی رونق چاچ، موقعیت آن در مسیر «جاده بزرگ» نزدیک بخارا پایتخت سامانیان بود. همچنین در مجاورت معادن نقره و طلا قرار داشت و از این‌رو، یکی از مهم‌ترین ضرابخانه‌ها شمرده می‌شد

فرمانده خود قتیبه، چاچ را ترک کردند، چاچیان اتحادیه‌ای با شاهکان فرارود و ترکان حوضه رودخانه ایلی به رهبری سولو، تشکیل دادند. سولو در اواخر ۱۰۲ق سپاهی به فرماندهی کورصول به فرارود اعزام کرد. در درگیری نیروهای متفقین با اعراب، عرب‌ها مجبور به عقب‌نشینی از برخی مناطق فرارود شدند. هشام خلیفه اموی، نصر بن سیار را به خراسان فرستاد تا چاچ و فرغانه را از دست ترکان آزاد کند. به نصر توصیه شد که ولایتشان را ویران کند و فرزندان آن‌ها را اسیر کند، اما مسلمانان را به خطر نیندازد. نصر سه بار به چاچ لشکر کشید و سرانجام در نبرد ۱۲۱ق/ ۷۳۹م، کورصول شکست خورد و توسط نصر، برکنار نهر چاچ، به دار آویخته شد و نهایتاً در زمان زیاد بن صالح، سردار ابومسلم، سلطه مسلمانان عرب بر فرارود و چاچ تثبیت شد ([Tabari, 1996:](#) 10/ 4270-4271, 9/ 3869-3870, 4116؛ [Gibb, 1958:](#) 26, 54, Barthold, 1973, 172).

عبدالله بن حمید بن قحطبه حاکم خراسان، در ۱۵۹ق، دیواری در شمال این سرزمین از کوه‌ها تا ساحل سیحون ساخت تا شهر را از بیابان‌های اطراف و هجوم ترکان جدا سازد. یعقوبی ماورای چاچ و فرغانه را «بلاد شرک» و «ترکستان» ذکر می‌کند که از هر صنفی با ولایات خراسان می‌جنگیدند ([Yaqubi, 1968:](#) 71). این امر از نگاه حکومت اعراب بود، اما در واقع، گاه اتحادی بین اهل چاچ و ترکان در برابر اعراب رخ می‌داد، برای مثال در جریان شورش رافع بن لیث (۱۹۱ق) علیه هارون الرشید خلیفه عباسی، از «صاحب چاچ و ترکان تحت امر او» صحبت می‌شود که به همراه مردم نسف، سعی کردند به رافع کمک کنند. پس از شکست این شورش و تسلیم رافع بن لیث، چاچ، بخشی از قلمرو سامانیان شد و توسط «ملوک اطراف» اداره گردید ([Hudud al- Tabari, 1996:](#) 12/ 5342-5343)؛ [Alam, 2004:](#) 343). به گفته نرشخی، به‌عنوان پاداش همراهی اسد بن سامان از خانواده‌های بومی بلخ (سمرقند) در دفع شورش، حکومت بخش‌هایی از خراسان توسط مأمون

[Narshakhi, 1984: 16-; Yaqubi, 1968: 72 \)](#)

[\(17; Spuler, 1985: 2/ 249-250;](#)

به گزارش نویسنده *حدود العالم*، در آن زمان، چاچ ناحیه‌ای وسیع، آبادان، ثروتمند و پرنعمت بود و مردمانی غازی و جنگی داشت ([Hudud al-'Alam, 2004: 43](#)). مقدسی، جغرافیدان اواخر قرن چهارم هجری، با بیان اینکه چاچ از بهترین سرزمین‌ها بود، شرح مفصلی از وضعیت جغرافیایی و اجتماعی آن ارائه کرده است. او می‌گوید: «قصبه چاچ با گسترش بسیار و خانه‌های وسیع است، کمتر خانه‌ای بی‌باغچه و تاکستان و بی‌طویله یافت می‌شود. کمان نیکو می‌سازند ولی اطرافش را سست می‌گذارند. خوشگل هستند ولی سرد مزاجند، با شهامتند، زور می‌گویند. سردسیر است ولی میوه بسیار دارند. یک فرسنگ در یک فرسنگ مساحت دارد، ولی بیشتر آن باغ است. مردم شاش و فرغانه و پیرامون آن از همه شهرها زیاترند. زبان بلخی‌ها و چاچی‌ها زیاترین زبان خراسانند و خانه‌های ایشان خوش‌ساخت و خانه‌های اشروسنه شبیه آن‌ها ساخته شده است» ([Maqdisi, 1982: 2/ 376, 398-400, 491-](#)). مرکز چاچ، بنکث که مقدسی اشتورکث خوانده مانند بسیاری از شهرهای ایران، دارای شارستان، کهن‌در و ریح با بستان‌های بسیار بود و «جوی‌های آب روان به درون شهر و ریح همه‌جا جاری بود» ([Ibn Hawqal, 1966:](#)). [\(Maqdisi, 1982: 398-400; 509](#)). فرای ضمن اشاره به وجود چند شهر به نام بنجی کت یا بون کت ([Bunkat/ Bunjikath](#))، می‌گوید گاهی بونکت به تاشکند امروزی اطلاق می‌شد ([Frye, 2007: 290](#)).

نفوذ ترکان و مغولان و خروج ماوراءالنهر و چاچ از خلأ قدرت
سامانیان با تغییر دادن دین روسای ترک و تقویت و تشدید سیستم غلامان درباری، درواقع سرنگونی خود را پی‌ریزی کردند. پس از سقوط دولت سامانی توسط ترکان، چاچ به همراه نواحی طراز، اسپبجاب، فرغانه شرقی، سمیرچای

(هفت رود) و کاشغر، بخشی از خانات شرقی قراخانی شد. نظام و سیستم دو خانی که یکی از ویژگی‌های اصلی دولت قراخانی بود و جدال‌های پیرامون چنین ساختاری، این سرزمین مرفه را به حاشیه برد و دیگر مانند دوره سامانیان، به دلیل چنین وضعیتی، مرز جغرافیایی مهمی محسوب نمی‌شد. جایی که درگیری‌های زیادی در آن رخ داد و به‌عنوان ولایتی در داخل، تغییر موقعیت داده بود. این روند تا ۵۲۶ق/ ۱۱۴۲م ادامه یافت یعنی زمانی که امرای غیرمسلمان قراختایی از سمت چین آمدند و قراخانیان را خراج‌گزار خود کردند. اوج حملات و لشکرکشی‌های مداوم که خسارات اقتصادی زیادی به این منطقه وارد کرد، دوره خوارزمشاهیان بود. در این زمان همچنان کرانه‌های سیحون، میان شهرهای ترکان و شهرهای اسلامی فاصله می‌انداخت. چاچ که تا پیش از هجوم مغول، خرم‌تر و آبادتر از آن نبود و تونکت را با آب‌های جاری و بستان‌های بسیار به مرکزیت داشت در این هنگام سوزانده شد، زیرا سلطان محمد خوارزمشاه که حاکم ایران محسوب می‌شد، نتوانست از شهر در برابر مغولان نایمانی به رهبری کوچک‌خان که از برابر سپاه چنگیز گریخته و وارد قلمرو خوارزمشاه شده بودند دفاع کند. سلطان محمد، در حدود ۶۱۱ق/ ۱۲۱۴م، به مردم بلاد اسپبجاب، فرغانه، چاچ و کاسان دستور داد تا کوچ کرده و به شهرهای خراسان بپیوندند آنگاه برای اینکه این مناطق به دست اتباع کوچک نیفتد آن‌ها را ویران ساخت، به‌طوری‌که «آن دیار از دار و درخت و گل و گیاه خالی شد». به همین دلیل هنگام عبور مغول‌ها از سیحون، اثری از چاچ وجود نداشت تا به سم ستوران آن‌ها ویران و در منابع تاریخی گزارش شود. حمله چنگیز و سپس تقسیم متصرفات او بین فرزندان و نوادگانش، تجزیه سیاسی، فرهنگی و جغرافیایی خراسان بزرگ را در پی داشت. ماوراءالنهر و شهرهای آن در منابع به‌عنوان شهرهای ترک و مغول یاد شدند و این جغرافیای ویران، اکنون سهم اولوس جغتای پسر چنگیز و

تاشکند همچنین جایگاه علما و مشایخ و سادات تبعیدشده از ایران بود (Marashi, 1966: 25). با این حال، تیمور آخرین حاکمی بود که موفق به ایجاد نوعی وحدت در آسیای مرکزی شده بود (Melvin, 2000: 5). پس از تیمور، تاشکند صحنه نبرد بین خوانین ترک- مغول بود. این امر به طور کلی در منطقه ماوراءالنهر، سبب کم رنگ شدن مؤلفه‌های هویت ایرانی نیز می‌شد. با مقایسه محتوای گزارش‌های کلاویخو در قرن هشتم هجری و مقدسی در قرن چهارم هجری که زبان چاچی را زیباترین زبان خراسان نامید و ابن حوقل که از شهرهای چاچ به عنوان شهرهای عجمی یاد می‌کرد، گسست فرهنگی قابل ملاحظه‌ای، مشاهده می‌شود. سفیر اسپانیا کلاویخو که در اواخر عمر تیمور از مناطق ایرانی در جنوب جیحون عبور کرد و پا به شهرهای ماوراءالنهر از جمله بخارا و سمرقند گذاشت، این تفاوت فرهنگی را چنین روایت کرده است: «استان سمرقند از ساحل شمال جیحون شروع می‌شود و این خطه به نام مغولستان معروف است و ازینجا مردم به زبان مغولی سخن می‌گویند. این زبان برای مردم جنوب جیحون که در آنجا فقط فارسی رواج دارد بیگانه است» (Clavijo, 2005: 207-208).

اگرچه این گزارش در آن زمان درباره سمرقند است، اما شامل چاچ نیز می‌شود، زیرا در این حوزه جغرافیایی واقع بوده است. در زمان ازبک‌ها از سمت تاشکند، بارها حملات علیه خراسان صورت گرفت. گفته می‌شود که در جنگ محمد شیبانی و اسماعیل صفوی- علمای تاشکند به همراه چهل فقیه ماوراءالنهر، «در پای علم به جهت فتح و نصرت» ازبک‌ها دعا می‌کردند، اما البته که همه آن‌ها کشته شدند (Vahid Qazvini, 2004: 43). پس از مدتی هم قزاق‌ها، از دشت قیچاق، تاشکند، سمرقند و اندجان را تصرف کردند و این شهر، نقطه اصلی حمله به قافله‌های تجاری سمرقند شد. سپس طی ۱۱۲۷-۱۱۳۵ق/ ۱۷۲۵-

محلّی رفت و آمد خان‌ها و خانواده‌های مهاجر مغول گردید (Ibn al-Athir, 1992: 22/22, 31/214; Dughlat, 2004: 51-63; Bosworth, 2002: 174; Grousset, 2000: 385-386). نام تاشکند به معنی شهر سنگی جایگزین نام چاچستان شد، به طوری که این نام، اولین بار در دوره مغول، بر روی سکه‌ها دیده شده است (Barthold and Bosworth, 2002: 273). به گفته برتشنایدر نیز، در منابع چینی از دوره مغول به نام تاشکند برمی‌خوریم (Bert Schneider, 2002: 365). تاشکند شهری از چاچ بود که پس از تخریب آن، جایش را گرفت. لسترنج از این امر، با جمله «زدوده شدن گرد و غبار فلاکت از پیشانی آن» قبل از ظهور تیمور یاد کرده است (Lest range, 1998: 512). در ادامه تحولات ایران شرقی، «روسای تیموری کار مغولان چنگیزی را به پایان رساندند». از نظر گروه عاملان مغولی و تیموری در تخریب اراضی ایران شرقی، «معاونان در جرم اهریمن مرگ و همکار فعال صحرا در تخریب اراضی آباد در آسیای مرکزی بودند» (Grousset, 2000: 705). برعکس توجه مغول به غرب ایران و شهرهای تبریز، مراغه و شهر جدید التأسیس سلطانیه، تیموریان، مرکز قدرت را به ماوراءالنهر انتقال دادند، به طوری که سمرقند مقر قدرت سیاسی تیمور شد (Pashino, 1993: 14-15). در راستای توجه به ماوراءالنهر و در حالی که تاشکند در ماه شوال ۷۶۸ق، با هفتاد هزار سرباز تیمور، ویران شد و فرمان کشتار و غارت صادر گردید اما مدتی بعد، به زیبایی ساخته شد و نهرهای متعدد و گسترده‌ای برای کشاورزی در آن احداث گردید. دیوارها و اراضی گسترش یافت و از لحاظ بازرگانی و فرهنگی شکوفا شد و مکانی به نام جیناس در منطقه تاشکند به محل زمستانی (قشلاق) اردوگاه‌های بزرگ تیمور تبدیل شد (Mobarak, 2006: 134; 2003: 7/ 4983Tatavi; Samarqandi, Hafiz-i Abru, 2001: 2/ 729; 2004: 2/ 648).

در ۱۷۲۳م، قزاقها خراج‌گزار ترکان بودایی مذهب قلموق شدند که از مناطق غربی مغولستان آمده بودند (Vahid Qazvini, 2/591 Hedayat, 1994: 223; :2004

تصرف کردند (Bosworth, 2002: 8-9, 559).

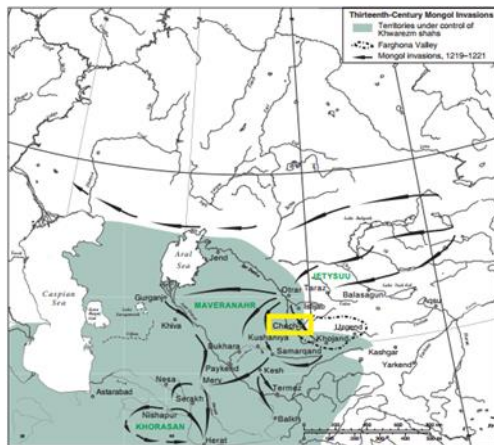
۱۲۲۴ق/ ۱۸۰۹م خان‌های خوفند یا مینگ، تاشکند را

(Benigsan and Braxap, 1997: 105-106).

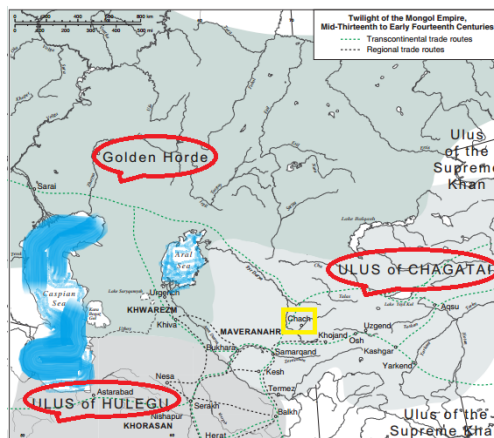
تصرف کردند (Bosworth, 2002: 8-9, 559).

۱۲۲۴ق/ ۱۸۰۹م خان‌های خوفند یا مینگ، تاشکند را

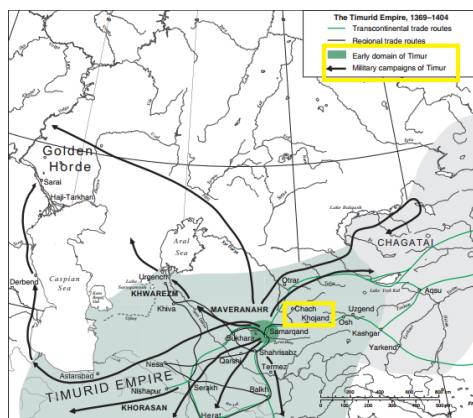
(Benigsan and Braxap, 1997: 105-106).

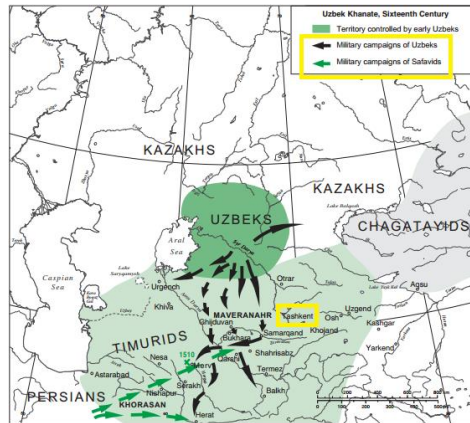
تصویر ۱: چاچ در قلمرو خوارزمشاهیان (Abazov, 2008: 70)

تصویر ۲: اولوس‌های چنگیزی (چاچ در قلمرو اولوس جغتایی) (Abazov, 2008: 74)

تصویر ۳: چاچ در قلمرو تیموریان (Abazov, 2008: 76)

تصویر ۴: خانات ازبک، قرن شانزدهم میلادی، نبرد صفویان و ازبکان (Abazov, 2008: 80)

نفوذ روس‌ها و مرکزیت یافتن تاشکند

بر طبق وصیت‌نامه منسوب به پطرکبیر، قدرتی که قسطنطنیه و هند را در دست داشته باشد، مالک تمام جهان خواهد بود (Terenzio, 1980: 22-23). آسیای مرکزی از جهت همجواری با هندوستان مورد توجه بود. به همین دلیل هنگامی که روس‌ها به‌طور جدی متوجه اهمیت کنترل تاشکند شدند، هیاتی انگلیسی نیز در هندوستان تشکیل شد که از طریق جاده صعب‌العبوری از مرز فلات پامیر و سپس کاشغر و اندیجان به تاشکند وارد شدند، هدف آنان بررسی شرایط تاشکند در راستای ایمنی و سلامت امپراتوری هندوستان بود (Lenczowski, 1977: 69). در سال‌های توسعه‌طلبی روسیه در بالکان و آسیای مرکزی، از نگاه ژنرال چرنایف، در راستای تکمیل موقت مرز یا خط سیردریا، اشغال شهر ترکستان و تاشکند برای تحکیم قدرت روس‌ها لازم دانسته شد (Mackenzie, 1974: 22). در نیمه دوم قرن دوازدهم هجری/هجدهم میلادی، به دنبال تحریکات سیاسی روسیه، ترکستان به چهار حکومت بخارا، خیوه، فرغانه (خقند) و قازاق تقسیم شد (Sarli, 1985: 21-22). سایکس اولین حملات روس‌ها را جوابی به تصرف افغانستان از طرف انگلیس می‌دانست، ضمن اینکه روس‌ها خود، حملات ازبک‌ها به پیش‌قراولان روسی و غارت اموال و گاه اسارت آن‌ها را انگیزه عملیات خود می‌دانستند

استپ‌ها و بیابان‌های طولانی (Sykes, 2001: 2/511).

بدون مرز تعریف‌شده، واحه‌های غنی سیر دریا و آمودریا و عدم اتحاد خانات بخارا، خیوه و خوقند (Mackenzie, 20: 1974)، راه را برای پیشروی روس‌ها هموار می‌کرد. با وجود مقابله‌هایی از سوی بخارا و به‌ویژه خوقند، تهاجم قشون روس در ۱۸۶۵م، منجر به سقوط تاشکند شد. پیشروی روسیه در «قلب ترکستان» بعد از فتح شهرهایی چون تاشکند و خجند، با مقابله امیر بخارا به‌عنوان رهبر معنوی و نظامی مسلمانان آسیای مرکزی، مواجه شد که مدتی خجند را از روس‌ها پس گرفته بود، اما با شکست در ۱۸۶۸م، سمرقند به مهاجم روس چرنایف واگذار شد و بخارا زیر سلطه امپراتوری روس رفت (Sarli, 1985: 25); (Mackenzie, 1974: 16).

در همین سال‌ها فرمانداری کل ترکستان تأسیس و تاشکند مقر آن و ژنرال فون کاوفمان^۱ نخستین فرماندار کل آن شد (Pojal, 2002: 274). شاید بتوان گفت که تحولاتی با منشأ خارجی (مانند گذشته با محوریت ایران و نه مانند دوران تیمور با منشأ آسیای مرکزی) سبب توجه بیشتر به تاشکند شد، به‌طوری‌که سلطه و نفوذی که برای قرن‌ها از آن بخارا و سمرقند بود، به‌وسیله تاشکند در حال جایگزینی بود. در همین رابطه گفته می‌شود زمانی که بخارا و سمرقند بر منطقه آسیای مرکزی سلطه داشتند، تاشکند یک شهر

1. Von Kaufmann

کوچک تجاری بود، شرایطی که برای بیشتر زمان قبل از نفوذ شوروی وجود داشته است (Stronski, 2010: 9). گرایش به تاشکند که شرایط تاریخی، جمعیتی و فرهنگی بخارا و سمرقند را نداشت، می‌توانست برای پیشبرد اهداف روس‌ها، آسان‌تر جلوه کند. یکی از سیاست‌های روس‌ها پس از حاکمیت بر آسیای مرکزی، گسترش اراضی و تخصصی کردن زراعت در آن ناحیه بود به همین منظور استفاده از آب آمودریا و سیردریا برای آبیاری اراضی زیر کشت پنبه به‌عنوان مهم‌ترین محصول کشاورزی آسیای مرکزی، به‌وسیله حفر و احداث کانال‌های آبیاری مورد توجه قرار گرفت. امری که سبب کاهش حجم آب ورودی به دریاچه آرال نیز شد (Ahmadian Shalchi, 1999: 46, 56, 58). پاشینو از مزارع ممتد گندم، خشخاش و شلتوک در اطراف تاشکند دیدار کرده است (Pashino, 1993: 176, 223).

تاشکند مسکن بزرگ‌ترین جمعیت روس‌ها در ترکستان شده بود. کار از دوازده میلیون نفر جمعیت ترکستان، پانصد هزار را مهاجران روس ذکر می‌کند (Kar, 1992: 400). پس از احداث راه آهن اورنبورگ-تاشکند،^۱ سیل کارگران روسی به آسیای مرکزی سرازیر شد و در نتیجه شهرهای آسیای مرکزی و از جمله تاشکند به سرعت، شخصیت شهرهای مهاجرپذیر را به خود گرفت. تاشکند که زمانی مرز ماوراءالنهر و ترکستان بود اکنون به دلیل یکدست شدن این منطقه (یکی شدن ماوراءالنهر و ترکستان) که اینک آسیای میانه نامیده می‌شد، موقعیت مرزی خود را از دست داده بود، اما صاحب موقعیت مرکزی شده بود به نحوی که مهم‌ترین مرکز شهرنشینی در آسیای میانه به شمار می‌رفت؛ زیرا این بار نه به‌عنوان یک شهر مرزی که دائماً با صحراگردها درگیر است، بلکه به‌عنوان یک شهر مرکزی که تجارت بین بخارا، خوقند و

ترکستان شرقی را تسهیل می‌کرد، اهمیت یافته بود. به گفته عین‌السلطنه، تاشکند، از شهرهای بزرگ و در مثل به‌مانند پطرزبورک برای روس به شمار می‌رفت (Ayn al-Saltanah, 1995: 2/ 1712, 1717, 1718). و به گزارش وامبری سیاح مجارستانی، تاشکند مرکز عبور کالا بین بخارا، خقند و تاتارستان چین و اقامتگاه تجار ثروتمندی بود که با اورنبورگ و «قزلجار» (یتروپاولوفسک) داخل دادوستد عمده بودند. بازارهای تاشکند، بخارا و خیوه پر از اجناس روسی بود و آهن‌های گداخته شده که در ساخت دیگچه و پارچ مورد استفاده قرار می‌گرفت به‌عنوان مهم‌ترین کالای تجاری، از جنوب سبیری و به‌ویژه از کارخانه‌های اورال وارد می‌شد. بیش از سه هزار شتر فقط در زیر همین یک قلم کالا، در بخارا و تاشکند و خیوه معامله می‌شد (Vambery, 1964: 477, 478, 520).

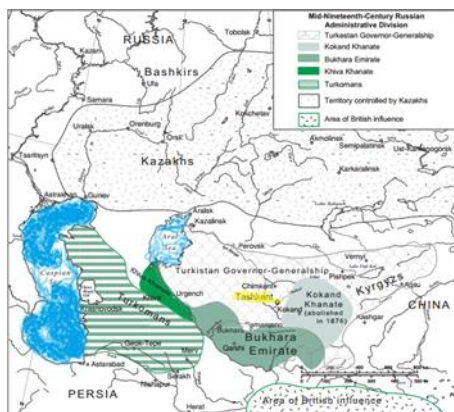
موزر که در ۱۸۸۳ م وارد تاشکند شد، در سفرنامه ترکستان و ایران به گروهی به نام سارت اشاره کرده که به گفته او شامل خراسانی و اکثریت مردم تاشکند بودند. موزر می‌نویسد: اهل مشرق بیشتر در بازارها زندگی می‌کنند؛ در واقع شهری است که در وسط شهر دیگری واقع شده باشد. بازار شلوغ است و شترهایی دیده می‌شود که بار آنها مال‌التجاره و جماعت قرقیز با لباس‌ها و طلاهای پوستی، جلو آنها را گرفته می‌برند. جماعت سارت می‌توانند مغازه‌ای با بیست و پنج منات سرمایه باز کنند (Moser, 1978: 47-52). در ارتباط با سارت‌ها پاشینو می‌نویسد که همه کسبه هستند، او در جایی از مهارت و مواظبت آنها در باغبانی و البته عدم سررشته‌داری قرقیزها در مواظبت از کشت پنبه سخن می‌گوید (Pashino, 1993: 227-228, 169). جاده‌های تجاری همانند سیاست‌های مهاجرتی روسیه

۱. خط آهن ترکستان ابتدا از ساحل غربی دریای خزر کشیده شد و ناچار باکو با کشتی به اوزون آدا و کراسنودسک وصل می‌شد و چون خزر بعضی مواقع طوفانی بود این راه مناسب نبود. بنابراین، خط آهن مستقیمی از روسیه و از طریق اورنبورگ-تاشکند-سمرقند به آسیایمیانه کشیده شد (Barthold, 1996: 149).

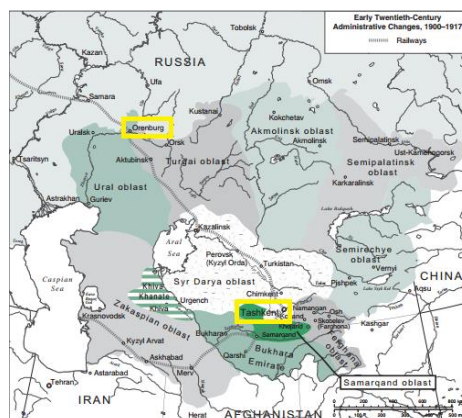
در ۱۸ اکتبر ۱۹۲۰م، بر طبق شرحی از پوجل، در اراضی ترکستان، «جمهوری شوروی خلق بخارا» تشکیل شد که تاشکند را نیز شامل می‌شد. در ۲۷ اکتبر ۱۹۲۴م، اراضی این جمهوری به جمهوری شوروی سوسیالیستی ازبکستان و ترکمنستان تقسیم شد و شهر تاشکند متعلق به جمهوری شوروی سوسیالیستی ازبکستان با مرکزیت سمرقند بود، اما در ۱۹۳۰م/۱۳۰۹ش، پایتخت این جمهوری از سمرقند به تاشکند منتقل شد. برنامه توسعه شهری تاشکند، مصوب ۱۹۳۸م، الهام گرفته از طرحی بود که برای مسکو در ۱۹۳۵م اتخاذ شد. طبق برنامه، مرکز شهر دست‌نخورده باقی ماند و در اطراف میدان لنین (میدان استقلال کنونی) ساخت و ساز شد تا ساختمان‌سازی تا حد ممکن در مشرق و مغرب شهر قدیم -که طراحان توجه کمی به آن داشتند- گسترش یابد. با این حال، بناهای مذهبی متعددی که محلات را مشخص می‌کردند برای اهدافی مانند کارخانه‌ها، انبارها و چاپخانه‌ها تخریب یا تغییر کاربری دادند. در طول جنگ جهانی دوم از ۱۳۲۰-۱۳۲۴ش/۱۹۴۱-۱۹۴۵م، بسیاری از کارخانه‌ها، ادارات و دانشگاه‌ها به همراه کل جمعیت خود از جبهه غربی به تاشکند نقل‌مکان کردند. جمعیت شهر دو برابر شد و به یک میلیون نفر رسید. ساختمان‌های عظیم و باشکوه ساخته شد. همه محله‌های شهر قدیمی در میان فضاهای سبز عمومی، پر از ساختمان‌های چند طبقه جدید شده بودند. ساکنان هر محله را در مجتمع‌های مسکونی جدید باهم جابه‌جا کردند تا روابط خانوادگی و عادات اجتماعی سنتی را حفظ کنند. معماری تمایل داشت فناوری‌های جدید ساختمان و «سبک‌های ملی ازبک» (دالان، ایوان، مهتابی، کاشی‌کاری و قاب‌بندی) را باهم ترکیب کند (Pojal, 2002: 275-27).

تزاری و شوروی، منجر به حضور گروه‌های قومی و مذهبی متعدد دیگر در تاشکند از جمله یهودیان، مسیحیان ارتدوکس، لهستانی‌ها، کره‌ای‌ها، ارمنی‌ها، تاتارها و آلمانی‌ها شد. مهاجران شامل طیفی از تبعیدی‌ها، دهقانان، سربازان، کارگران راه‌آهن و نساجی و بوروکرات‌های دولتی بودند (Stronski, 2010: 3, 9, 10). ای‌چ کار، بازرگانان و افرادی از جامعه روشنفکران را نیز ذکر می‌کند (کار، ۱۳۷۱: ۴۰۳)، این در حالی بود که اغلب ساکنان واحه‌های سیردریا و آمودریا، کشاورز، تاجر و صنعتگر بودند (Mackenzie, 1974: 20).

به تدریج با جذب تعداد قابل‌توجهی از روس‌ها، زندگی سیاسی و فرهنگی بومیان منطقه نیز تحت تأثیر حضور روس‌ها قرار گرفت. در دوران سی و هفت ساله حکومت مسیحی روس بر ترکستان، شورش‌های متعددی رخ داد (Sarli, 1985: 27). در پی سرنگونی دولت تزاری روسیه، در نوامبر ۱۹۱۷م بلشویک‌ها طی کودتایی، قدرت را به دست گرفتند. مهاجران روسی تاشکند که از ادعای حاکمیت مسلمانان نگران بودند، از بلشویک‌ها حمایت کردند و ساکنان محلی تاشکند علیه بلشویک‌ها قیام کردند و بسیاری قتل‌عام شدند (Curzon, 2001: 1/ 129; Benigan and Braxap, 1997: 92-93; Kar, 1992: 400-402; Rywkin, 1987: 420) Grantovsky. et al., 1982: 420) با سلطه بلشویسم، یکی از تعهدات مابین آسیای مرکزی با روسیه، مبادله مواد خام خود با فرآورده‌های صنعتی روسیه بود، آبیاری نیز تحت اداره مشترک با روسیه قرار گرفت. افسری انگلیسی در این زمان، یکی از نگرانی‌های خود را، ده‌ها هزار تن پنبه فرغانه که در انبارهای ترکستان موجود و آماده صدور بود، ذکر می‌کند، به‌عنوان مواد خام گران‌بهایی که می‌توانست از طریق مسکو به آلمان برسد (Lenczowski, 1979: ۶۷).

تصویر ۵: خانان آسیای مرکزی قبل از نفوذ روسها (Abazov, 2008: 92)

تصویر ۶: راه آهن تاشکند-اورنبورگ (Abazov, 2008: 94)

نتیجه‌گیری

در بررسی سرزمین چاچ که در دوره اسلامی با نام مغرب شاش و با لفظی ترکیبی و اساساً برگرفته از چاچ تحت عنوان تاشکند در تاریخ ماندگار شده است، شاهد فراز، فرود و رکودهایی به‌ویژه ناشی از موقعیت جغرافیایی هستیم. تأثیر تحولاتی با منشأ و به‌تبع تاریخ ایران و اسلام (تحولات متأثر از مراکز تیسفون، بغداد و بخارا) بر روی چاچ، متأثر از موقعیت مرزی آن بوده است، به‌طوری‌که مرز دنیای ایران و توران، یا مرز دارالاسلام و دارالکفر قلمداد می‌شد. نوعی دوگانگی قومی، فرهنگی، مذهبی، اقتصادی متأثر از موقعیت جغرافیایی شکل گرفت که بر سیر تحولات آن تأثیرگذار بود. چاچ در همان آغاز با حضور اقوامی غیر ایرانی در کنار ایرانیان، با معیشتی برآمده از زندگی یکجانشینی و کوچ‌نشینی، به علت عدم حضور جلوه‌های قدرت متمرکز ایران یا چین در آنجا برای مثال به‌عنوان بخشی از قلمرو فرهنگی فرارودان،

پناهگاهی برای حضور مذاهب مختلف بود. با ورود اعراب مسلمان، نوعی پلورالیسم قومی، مذهبی و فرهنگی شدت گرفت. چاچ در حاشیهٔ ماوراءالنهر در مرز دارالاسلام و دارالکفر قرار داشت که در پرتو اسلام علاوه بر آنکه مرزی جغرافیایی یا قومی همانند دنیای تورانی شاهنامه بود، مرزی فرهنگی نیز به شمار می‌رفت. در این وضعیت به‌ویژه با ضعف مرکز، نقاط مرزی دارای نوعی آزادی نسبی سیاسی در حد شکل‌گیری نوعی دولت‌شهر نیز بودند. ظهور حکومت‌های محلی همانند سامانیان در پر کردن خلأ نسبی قدرت، اتحاد دولت‌شهرهای موجود و تسریع اسلام‌آوری ترکان نقش زیادی داشت؛ جریانی که منطقه چاچ را از آن پس در مسیر ورود ترکان ترکستان به ایران زمین تحت تأثیر قرار داد. تأثیر تحولاتی با منشأ شمال و شرق (ترکان و مغولان)، خارج ساختن چاچ از موقعیت مرزی بود، اما آشفتگی‌های سیاسی برآمده از حملات مختلف، سبب رکود موقعیت بازرگانی و

Benigsan, Alexander and Mary Braxap (1997). *Central Asia during the Imperial and Soviet Rule*, translated by Kaveh Biyat. Tehran: No Publisher.

Bosworth, Edmund Clifford (2002). *New Islamic Dynasties: A Guide to Chronology and Genealogy*, translated by Fereydoon Badraei. Tehran: Center for Islamic and Iranian Archaeology.

Bret Schneider, Emiliivasil'esvich (2002). *Iran and Transoxiana in Chinese and Mongolian Writings of the Middle Ages: A Historical and Geographical Study*, translated and researched by Dr. Hashem Rajabzadeh. Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Foundation

Clavijo, Gonzales (2005). *The Travelogue of Clavijo*. Tehran: Scientific-Cultural Publishing Company.

Curzon, George Nathaniel (2001). *Iran va ghazieye Iran*, translated by Gholam Ali Vahid Mazandani. Tehran: Scientific and Cultural.

Dughlat, Mirza Mohammad Haydar (2004). *Tarikh Rashidi*, edited by Abbas Qoli Ghafari Fard. Tehran: Written Heritage

Ferdowsi, Abu al-Qasim (2008). *Shahnameh, edited by Fereydoon Joneydi*, Vol. 2. Tehran: Balkh.

Foroozani, Seyed Abol Ghasem (2014). *History of Political, Social, Economic, and Cultural Changes in Iran during the Samanid Period*, 8th ed. Tehran: Samt.

Foroozani, Seyed Abol Ghasem (2002). *Simjurians*, Tehran: Il Shahsavan Baghdadi.

Frye, Richard N. (1984). *The Golden Age of Iranian Culture*, translated by Masoud Rajabnia. Theran: Soroush.

Frye, Richard N. (1986). *Bukhara: A Medieval Achievement*, translated by Mahmoud Mahmoudi. Tehran: Scientific and Cultural.

Frye, Richard Nelson (2007). *The Heritage of Central Asia*, translated by Owans Owansiann. Tehran: Foundation of Dr Mahmoud Afshar Endowments.

Gibb, H. A. R. (1958). *The Arab Conquests in Central Asia*, translated by Hossein Ahmadipour. Tabriz: Akhtar-e Shomal.

Golden, peter B. (2011), *Central Asia in world history*, Oxford: University press.

Grantovsky et al. (1982). *History of Iran from Ancient Times to the Present*, translated by Kaykhosrow Keshavarz. Tehran: Pouyesh.

Grousset, René (2000). *The Empire of the Steppes a History of Central Asia*. translated by Abdol Hossein Mikadeh. Tehran: Scientific and Cultural.

کشاورزی چاچ و ناحیه فرغانه نیز می‌شد. مغولان خسارات جبران‌ناپذیری بر ناحیه فرارود وارد کردند و تیمور نیز خرابی‌ها را (باوجود بازسازی‌هایی) تکمیل کرد. به‌مرور بعد از دوره تیموری ناحیه فرارود به سمت شکل‌گیری قدرت‌های محلی پیش رفت، امری که مقارن تلاش‌های استعماری روس‌ها، زمینه ظهور آنان در تاشکند شد. قرارگیری تاشکند در مسیر خط فرضی مرز روس‌ها یعنی سیحون و موقعیت جغرافیایی شهر مذکور، به‌مرور آن را به مرکز نفوذ روس‌ها در آسیای مرکزی تبدیل نمود. راه‌اندازی قطار اورنبورگ-تاشکند یکی از تلاش‌های روس‌ها در راستای گسترش نفوذ در آسیای مرکزی بود. گسترش سیستم آبیاری برای کشت پنبه و چشم‌داشت روس‌ها به هندوستان، ازجمله اقدامات و اهداف آنان در آسیای مرکزی و تاشکند بود. به‌مرور و مقارن ضعف قدرت مرکزی ایران در برابر روس‌ها، تاشکند به‌جای بخارا و سمرقند، به‌عنوان شهر محوری آسیای مرکزی موردتوجه قرار گرفت؛ جریانی که تا به امروز شاهد آن هستیم.

Reference

Aalto, pentti(1977), *The name of Tashkent*, in Central Asiatic Journal, Vol. 21, No. 3/4, pp. 193-198.

Abazov, Rafis(2008), *The palgrave concise historical atlas of central Asia*, New York: palgrave macmillan.

Abu al-Fida (1970). *Taqvim al-Buldan*, translated by Abd al-Mohammad Aiti. Tehran: Iran Cultural Foundation.

Ahmadian Shalchi, Nasrin (1999). *Diyar Ashna*, Mashhad: Islamic Research Foundation.

Ayn al-Saltanah, Qahraman Mirza Salur (1995). *Diary of the Memories of Ayn al-Saltaneh*, edited by Masoud Salur and Iraj Afshar. Theran: Asatir.

Bartold Vasily Vladimirovich (1973). *Turkestan Namah*, translated by Karim Keshavarz. Tehran: Iran Cultural Foundation.

Bartold, Vasily (1996). *The Role of the Regions around the Caspian Sea in Islamic World History*, translated by Leila Rabn-Shah. Tehran: Human Sciences Research Institute.

Bartold, Vasily, and Bosworth, K. E. (2002). *Tashkent, Encyclopedia of Islam*, No. 6, pp. 274-271.

- Marashi, Syed Zahiruddin (1966). *Tarikh Tabarestan va Royan va Mazandaran*, edited by Mohammad Hossein Tasbihī. Tehran: Chapgostar shargh.
- Marquart, Josef (undated). *Ērānšahr nach der Geographie des ps*. Moses Xorenacci. Tehran: Tahoori.
- Melvin, Neil, J. (2000). *Uzbekistan: transition to authoritarianism on the Silk Road*. Amsterdam: Harwood Academic Publishers.
- Mobarak, Abu'l-Fazl ibn Mubarak, (2006). *Akbar Nameh: History of the Gorkanians of India*, edited by Gholam Reza Tabatabai Majd. Tehran: Society for the National Heritage of Iran
- Moser, Henry (1978). *Travelogue of Turkestan and Iran*, translated by Syed Mohammad Ali Jamalzadeh, Part 4, Negin Magazine, No. 162, pp. 51-47.
- Moser, Henry (1998). *Travelogue of Turkestan and Iran (A Passage through Central Asia)*, translated by Ali Motarjem, edited by Mohammad Golban. Tehran: Sahar.
- Narshakhi, Abubakr Muhammad ibn Ja'far (1984). *Tarikh Bukhara*, edited by Mudarres Razavi. Tehran: Tus.
- Pashino (1993). *Travelogue of Turkistan (Transoxiana)*, translated by Madros Davood Khanf, edited by Jamshid Kianfar. Tehran: Cultural Studies and Research.
- Pojal, Katherine (2002). *History of Tashkent from 1865 to the Present*, Encyclopedia of Islam, No. 6, pp. 277-274.
- Qatghan, Mohammad yar ibn Arab (2006). *Makhrāj al-Bilad*, edited by Naderah Jalali. Tehran: Mirasmaktoob
- Qazvini, Zakariya ibn Muhammad (1994). *Akhbar al-Bilad wa Akhbar al-Ibad*. Tehran: Amir Kabir.
- Qudama ibn Ja'far (1991). *Al-Kharaj*, translated by Hossein Khadiou Jam. Tehran: Iran Cultural Foundation.
- Rywwin, Michael (1987). *Moscow's Government and the Issue of Muslims in Soviet Central Asia*, translated by Mahmoud Ramazan Zadeh. Mashhad: No Publisher.
- Sahadeo, Jeff (2007). *Russian Colonial Society in Tashkent, 1865- 1923*. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Polis.
- Samarkandi, Kamal al-Din Abdal Razzaq (2004). *Matla' al-Sa'dayn and Majma' al-Bahrain*, edited by Abdol Hossein Nawai. Tehran: Humanities Research Institute and Cultural Studies.
- Sami, Ali (1969). "The Most Important and Largest Writings from the Sasanian Empire". *Journal of Historical Studies*, Year 4, No. 2 and 3, Khordad-Shahrivar, pp. 20-1.
- Hafiz-i Abru, Abdullah ibn Lotfollah (2001). *Zubdat al-Tawarikh*, Hafez Abrou, edited by Seyyed Kamal Hajj Seyyed Javadi. Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance Printing and Publishing Organization.
- Hedayat, Rezā Quli Khan (1994). *Fahrest al-Tawarikh*, edited by Abdol Hossein Nawai and Mir Hashim Mohaddis. Tehran: Humanities Research Institute and Cultural Studies.
- Hudud al-Alam (2004). Translated by Mir Hossein Shah. Tehran: Al-Zahra University.
- Ibn al-Faqih (1970). *Mukhtasar al-Buldan*, translated by H. Masoud. Tehran: Iran Cultural Foundation.
- Ibn Athir Jazari (1992). *Tarikh-e Kamel-e Bozorg-e Islam va Iran*, translated by Abbas Khaleeli, Abolqasem Halat. Tehran: Scientific Press Institute.
- Ibn Hawqal (1966). *Surat al-Arz*, translated by Jafar Shoar. Tehran: Amir Kabir.
- Ibn Khordadbeh (1992). *Masalik wal Mamalik*, translated by Saeed Khakrand. Tehran: Heritage of Nations Historical Studies and Publications Institute
- Ibn Rustah, Ahmad ibn Omar (1986). *Al-A'laq al-Nafisa*, translated by Hossein Gharehchanlou. Tehran: Amir Kabir.
- Idrisi, Muhammad ibn Muhammad (2028). *Nuzhat al-Mushtaq fi Ikhtiraq al-Afaq*, Vol. 2. Beirut: Alam al-Kutub.
- Kar, A. H. (1992). *History of Soviet Russia (Bolshevik Revolution 1917-1923)*, translated by Najaf Daryabandari. Tehran: No Publisher.
- Kashmiri, Mohammad (1971). "A Few Studies on the Inscriptions of the Achaemenid Kings", *Historical Studies Journal*, Special Issue, pp. 360-301.
- Khvandamir, Ghiyath al-Din ibn Hammam al-Din (2001). *Tarikh Habib Ul-Seer*, Tehran: Khyam.
- Kurt, Ameli (2000). *The Achaemenids*, translated by Morteza Saghebfar, 2nd ed. Tehran: Ghoghnoos.
- L estrange, Guy (1998). *Historical Geography of the Eastern Caliphate Lands*, translated by Mahmoud Erfan. Tehran: Scientific and Cultural.
- Lenzowski, George (1979). *The Competition between Russia and the West in Iran*, translated by Ismail Ra'in. Tehran: Javidan.
- Mackenzie, David (1974). *The lion of Tashkend*, Athens: University of Georgia press
- Maqdisi, Muhammad ibn Ahmad (1982). *Ahsan al-Taqaṣīm fi Ma'rifat al-Qālim*, translated by Ali Naqi Manzavi. Tehran: Iranian Authors and Translators Company.

- Sarli, Azar Mohammad (1985). *Turkestan in History: A Look at Turkestan in the Second Half of the Nineteenth Century*. Theran: Amir Kabir.
- Shojaee Mehr, Hasan (2013). *An Introduction to the Historical Geography of Fararud (in the Early Islamic Centuries)*. Tehran: Samt.
- Spuler, Bertold (1985). *History of Iran in the Early Islamic Centuries*, translated by Javad Flatouri. Tehran: Scientific and Cultural.
- Starr, S. Frederick (2015). *Ferghana valley the Heart of Central Asia*. Edited by S. Frederick Starr. London and NewYork: Routledge.
- Strabo (2003). *Geography of Strabo, The Lands under the Rule of the Achaemenids*, translated by Homayoun Sanati Zadeh. Tehran: Foundation of Dr. Mahmoud Afshar Endowments.
- Stronski, Paul (2010). *Tashkent Forging a Soviet city 1930-1966*. University of Pittsburgh Press.
- Sykes, Sir Percy (2001). *Tarikhe Iran, translated by Mohammad Taghi Fakh Da'I Gilani*, Vol. 2. Tehran: Afsun.
- Tabari, Muhammad (1996). *Tarikh al-Umam va al-Muluk*. Tehran: Translation and Publishing Company.
- Tatavi, Ahmad (2003). *Tarikh al-Fii*, edited by Gholam Reza Tabatabai Majd. Tehran: Scientific and Cultural.
- Terenzio, Pio Carlo (1980). *Russian and British Rivalry in Iran and Afghanistan, translated by Abbas Azarin*. Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.
- Teshner, Franz and Ahmad, Maqbool (1996). *A History of Geography in Islamic Civilization, translated by Mohammad Hassan Ganji and Abdolhossein Azarnag*. Tehran: Islamic Encyclopedia Foundation.
- Vahid Qazvini, Mirza Mohammad Tahir (2004). *Tarikh Jahānāray Abbasī*. Tehran: Humanities Research Institute and Cultural Studies.
- Vámberý, Ármin. (1964). *Journey of a False Dervish in Central Asia*, translated by Fath Ali Khajeh Nourian. Tehran: Scientific and Cultural.
- Yaqubi, Ahmad (1968). *Al-Buldan*, translated by Mohammad Ebrahim Aiti. Tehran: Translation and Publishing Company.

